КЪРДЖАЛИЙСКО ВРЕМЕ

Вера Мутафчиева

Дължа да предупредя доверчивия читател: в следващите редове ще се хваля, защото допускам, че той познава слабо изследователските ми заслуги. Нека дори се самоцитирам: „Учен, който си вярва, е маниак. Учен, който не си вярва, е мошеник". Лаская се от мисълта, че принадлежа към първата категория, след като трета няма. Затуй без изиграна скромност пристъпвам към излагане на постиженията си (или към излагане, взето по-общо). Тук ще очертая изводите от изследване, заело две десетилетия „трудове и лотове", както говори Цамблак, имайки предвид не мене, сами ще се досетите. Въпросното произведение въпреки винаги киселите опоненти бе признато за еталонно и това си е чиста истина.

Преди доста години, когато се упътвах към изследователска работа, из научния печат трещеше дискусия, необичайна за онова смирено и примирено време. Бяха се счепкали двамина крупни историографи, спорейки върху смисъла и съдържанието на последната четвърт на XVIII век в нашата история. Стигнали бяха до диаметрални постановки относно периода, означаван като феодална анархия. Според генерал Щ. Атанасов там имало не анархия, ами националноосвободителна борба. Според академик Д. Косев ставало дума за обикновено, разбойничество. Мимоходом трябва да отбележим, че и двамата не са изследвали кърджалийското време по източници, затуй пък бяха стъпили върху единствено правилната методология - отгатнете коя.

Ето ти и прелюбопитен, досущ тъмен обект: кърджалийско време. Енигмата около него заседна в студентския ми мозък, преди да се запитам разумно защо учените го оценяваха, без да го изследват. А имало е защо: подлежи ли на анализиране Хаосът? Но на двайсет години човек е оправдано лекомислен, впуснах се в работния етап събиране на материал, който се оказа неизбродим.

На всичко отгоре авторите на документи, съвременници на Хаоса, безобразно лъжеха - навярно и за тях е било невъзможно да вникнат в същината му, да я обяснят. Взети в своята огромна съвкупност обаче, свидетелствата им нещо подсказваха, нещо започваше да прозира из мътилката.

Тогава се опитах да легализирам темата като изследователска задача. Тя бе снета с един удар: няма да се занимаваме с разбойници! От подобни епизоди мнозина слепиха през наши дни дисидентска, че и борческа автобиография, та се налага да напомним: изключение тия епизоди не бяха. По-скоро - всекидневие за изследвача от определено поколение. Вярно, немалко маниаци вместо мошеници му отреагираха чрез психически разстройства и толкоз по-зле за тях. Други пък, още по-маниаци, продължаваха тайно и полека.

Едва по-късно си дадох сметка какво добро бе ми сторил ареопагът, дето декретираше коя тема била за разработване и коя - не: той ме принуди предълго да обмислям вече страстно обикнатия обект, а обектът се избистряше и изпъкваше, обещавайки да бъде изяснен. Като настояваше час по-скоро да изнамеря начин и го изведа из неизвестността.

Такава е причината за „Летопис на смутното време" - роман за Хаоса в различните му компоненти и етапи, все още само констатирани, но не и поставени

в закономерно съподчинение. Сиреч - цялостна концепция по проблема отсъстваше. Тя дойде подир петнайсет години с „Кърджалийско време", пардон, докторат. Сега може да се каже, че три десетилетия тъмна мътилка от нашето минало добиха прозрачност. Нещо повече: излезе, че там е работила историческа закономерност. Че онова, което сме възприемали като Хаос, де факто е друг вид структура.

Ако си позволих да автобиографирам, то беше, за да доведа читателя до тема, която днес го вълнува, тревожи, втрещява и съсипва. Тласка го към прибързана и неизгодна емиграция или поне го кара да подготви за такава учещите се свои деца. Не му дава сън перспективата, че всеки следващ ден е по-хаотичен от предишния. Парализира го предвиждането, че спасение няма, та всичко - индивидът, нацията, държавата - е обречено на гнила гибел. Този ход на мисли принадлежи към нормалпсихологията, той е резонен, изводим. Пък и скоропалителните, разнопосочни средства за манипулиране на изтощеното наше съзнание неуморно подклаждат паниката ни поради общия им финал: ...иначе с нас е свършено!

Не, не е! - искам да внуша на съгражданите си, бидейки, нали, специалист по Хаоса като закономерно състояние на социума. Сиреч, говоря не по умонастроение, а от научна дистанция.

Необяснимо е как всички космогонии - уж детски приказки, волна измислица - сочат за изначално състояние Хаоса; при съчиняването им човечеството не разполагало със съвършените телескопи, които днес опипват Космоса, за да открият из него небулози - зачатък на бъдещи светове. Тъкмо това са имали предвид космогонците: щом нашият свят се е родил някога, той бездруго бил предхождан от Хаос. Добре, но откъде са го знаели?

Точните науки доказват, че мъглявините не са хаотични, ами си имат структура. Само дето много рехава. Оттам нататък те се сгъстяват, променяйки строежа си, и все така, докато се образува твърд с още по-друга структура. Колкото и невероятно, обществените процеси сякаш следват аналогична схема: социалният Хаос само ни се чини безразборно блуждаене. Затуй, че той завихря не елементарни частици, а човешки съдби, възприемаме го като края на света, пък той е само промяна в общественото агрегатно състояние. Самото му завихряне също не е случайност, нито резултат от зли политически сили. Причините за него биват пак закономерни, но заложени дълбоко, затуй сме ги недовидели или забравили.

При цялото усърдие на Източна Европа да се вестернизира (напъни с начало от XVIII век и с трайност до днес) по-безболезнено за нея би било, ако осъзнае, че по закон Божи спада към Азия, високоуважаема майка на неблагодарното човечество. За да съществува сега Западът като различен от нашия вид обществено устройство, за да успее той да роди северноамериканския си надменен син, заслуга за това има Източна Европа, която със своя гръб е смогнала да го отгради откъм „азиатския начин на производство" (какъвто термин съветската наука тъй и не допусна до гражданственост), а всъщност „азиатски начин на живот".

След като из Азия - чиято южна част е останала незасегната от ледниковия период, та човешкият род се е плодил там прогресивно и без препятствия - са се завихряли колосални човешки маси, то явно е, че онази многотия не би могла да бъде управлявана на демократичен принцип. (Както по-късно се опитва Атина, но

нейното е просто: въпрос на няколко хиляди граждани, лесни за увличане от демагози.) Тъй Азия изобретява централизма, жесток натиск от горе, който трябва да въдвори някакъв ред всред неизброимото и заредено с противоположни енергии общество. То му се подчинява от немайкъде, строи китайски стени и прочее безсмислици, та дано се удържи в рамките на Реда, иначе още по-лошо - връщане към Хаоса. Но понеже централизмът представлява нещо като твърдо тяло, дошло от сбъхтването на тия енергии, той периодично подлежи на разпад, подобно на обогатения уран. В предългата история на Азия центробежните сили току взимали връх над центростремителните -някаква иманентна пулсация на обществата.

Една от грешките на евроцентрическата историография от миналия век, чиито детински идеологеми не сме преодолели до днес, е: тя тълкува Османската империя като кръстоска между Азия и Европа, наследница на Византия и прочее. Докато цялата си мощ и удивителна държавна организация (при толкоз неграмотност!) онази омразна нам империя е дължала на идеята централизъм. По време, когато из останала Европа е нямало разминаване от князе, херцози, графове, че и крале. Тук следва обаче да отбележим, че централизмът всякога е бил по-скоро идея, отколкото реалност; оптимистично е наистина да се надяваш, че човешки маси ще възприемат без съпротива тоталния диктат на Реда.

Прочее, стига се до империята, в чиито рамки сме битували половин хилядолетие - все забравяме, че ако има нещо яко вплетено в общественото ни развитие, при това твърде доскоро съществувало като всекидневен живот, то е животът ни под турско. Просто масата на една империя предизвиква много по-могъща гравитация, отколкото тази на малката национална държава. Ще посочим за сравнение славяните в Австрийската -нима тя им се е отразила по-слабо, нима те досега не се отличават от останалото южно славянство? Ами отражението, дала Руската върху десетки неславянски народи? Иначе казано, на всяка съвременна нация си личи в коя и каква империя е била възпитавана.

При създаването си Османската се придържа о проверената традиция на азиатските като Китай, Иран, Златната орда, Селджукската и пр. Фундамент на структурата й е централизмът, а цел - да превърне поданици и войски, и държавни служители в нещо като китайци. Аристокрация или изобщо елит, тоест люде със собствено богатство и политическа власт в такава държава не се предвиждат. Всекиму - отреденото от върховния вожд, официален наместник на Бога, с една дума - генсек.

Прочее от първия миг на импозантната й поява от нея губят всички, започвайки със селянина, спахията и еничаря, завършвайки с великия везир. Насилието над всички, което я удържа до време монолитна и мощна, уморява дори насилниците, защото се пънат в името на Аллаха и срещу една аферим. Както добре помним, от лозунги никой не е прокопсал, затуй султановите роби (така са наричани органите на султановата власт без изключение) мигом се запретват да търсят пътечки и вратички за изнамиране на „теневая зкономика". Ще успеят, разбира се, след като подобно търсене и изнамиране се увенча със сполука дори през нашия високоразвит век при друг един, усъвършенстван също на източна основа централизъм - комунистическия, пардон, демократическия.

Без сянка от лош умисъл, ами хладнокръвно погледнато, днес историците извеждат, че малшансът на Марксовото учение бе в прилагането му над източната

част от континента ни, където без пролука са властвали централизирани обществени системи под еднолична абсолютна тирания. В такава се въплъти и комунизмът, замислен като самоуправление на трудещите се. Спомняме си как съветски колеги назоваваха своята империя: Золотая орда. За щастие, трябва да речем, нашите предци не са били под татарско, а само под турско, където протекло следното:

Едва ли изобщо е имало време, през което османският централизъм да представлявал реална практика. Равното разпределение на земята между селяните, еднакво за християни и мюсюлмани (защо да не го оприличим на аграрна реформа, характерна за най-ранния етап навсякъде след комунистическата победа?), би могло да трае поколение-две, докато преразпределянето й между сънаследници не доведе до естествено имотно разслоение. Понеже на султана пари все не достигат, сам той почва да присвоява огромни пространства земя заедно със селяните, чиито данъци отдава под откуп на чудодейно разбогатели мюсюлмани или на неофити в исляма. Откъде у тях богатство, щом всеки бил длъжен да поминува от държавна заплата? Ами пестели от закуската си, та станали едри лихвари, днес преименувани в банкери. Но султанът вече ни разпитва, ни наказва; нему стига, че богаташи се намират, за да го кредитират и да дели с тях. Ей по същия природен закон и у нас равенството бе изживявано бързо и скрито, като парите се озоваха у по-равните.

Иначе централизмът, демократически естествено, продължи да се изразява в сменяемост; поддържал я е и султанът, за да експроприира начесто най-разбогателите свои сановници. Нашата сменяемост беше по-умна: Първия освобождаваше участниците в първия ешелон, но не им отнемаше придобитото, та не му се сърдеха дотам. Затуй и към местата им мигом се устремяваха други, сигурни, че макар за кратко, ще натрупат достатъчно.

Докато в едно органично израсло общество парите носят власт, при автократичните, теократичните (създадени въз основа на идеология изобщо, към които отнасяме и тоталитарното) властта носи пари; определяща е административната позиция. Използвайки я мъдро, забогатяват султановите слуги, но те пък всеки ден могат се озова в аут. Нерядко - изобличени като държавни врагове. Ако погледнеш, власт тяхното не е, бидейки поставени в прекалено тясна зависимост от султана.

В замяна на това завидно е положението на провинциалния първенец, издигнал се по линия на естествения подбор и заявил похвална преданост. А централизмът съдържа голям недостатък: той с успех управлява центъра, но мъчно държи под око хинтерланда му, камо ли периферията. Тогаз султанът решава да се сдобие със свои очи из градовете на безбрежната си земя. Това и означава думата „аян" - очи. Султановите де, вие пък да не си помислите.

Ако се впуснеш да изучиш еволюцията на аянството, неговите етапи и резултати, ще се смаеш: то е първообраз на партийното управление в окръзите. (А в царска Русия - губернии.)

Навремето, когато най-ранното начинание на по-сетнешния Първи бе териториалното преструктуриране от области към окръзи, на рая не дойде наум, че доказалият вече дефектите си сталински централизъм е принуден да отстъпи част от своите позиции на децентрализация; тя ще позволи на партията да стъпи

по-широко и да се вкорени по-дълбоко по места. Сиреч, беше поставено начало на аянството - поделяне на властта въпреки уж монолитното й единство.

Единство бе запазено само в никога нереформираната идеология, която все по-видимо се отдалечаваше от реалностите, но като оръжие срещу всяко инакомислие се явяваше опасна. Подобно на шериата - мюсюлманското религиозно право, което до днес не е претърпяло Реформация. Докато държавата - османската или народната република - биват управлявани чрез фермани, тоест постановления на МС. А на кануна (по нас - разни кодекси) никой не обръща внимание, сякаш го няма.

Ех, какво аянство процъфтява в България както преди края на XVIII век, така и след шейсетте години на нашия! Под съблазнителния принцип: самоуправление! От очи и уши на владетеля аяните мълком се превръщат в малки владетели, опрени върху градските първенци, върху чифликчиите от района. Уж челобитно предани спрямо центъра, те своеволно разширяват пълномощията си, докато ги претворят във всевластие над очертаната територия. На хазната препращат законния данък от населението, а всичко над него - добито по пътя на прикрит или откровен грабеж -пълни техния джоб. Какъв джоб, бе! - швейцарските банки. И не е вярно, че народът пискал. Народът е доволен, дето аянът му вреди на ненавистната държава. Аянът е негов човек, местен; той умее да дели с обкръжението си колкото трябва, той пуска края на раята, защото са му нужни симпатиите й. Макар над същата територия уж да се разпореждат държавните органи, те всъщност са мъртъв декор зад всесилието на аяна.

Да ви напомня нещо описаната ситуация? Разбира се. Що означаваше местното държавно ръководство - окръжният съвет, - сравнено с партийния комитет? Окръзите представляваха държавици, където народът поминаваше по-добре, по-зле или чудесно в зависимост от ума и вкуса на първия им секретар. Той обикновено строеше по няколко резиденции, постилаше беломраморно площада на столичката си, създаваше си театър, опера и духов оркестър. Отделяше регистрираните постъпления за центъра, пък иначе търгуваше с всичко за своя сметка; пращаше децата си да учат на Запад, но и се грижеше за приближените до особата му. Веднъж броихме със сватята на втори секретар от постен окръг: трийсет и едно разклонени семейства, които съставяли родата му, бяха заели командни места в икономиката на неговия аянлък, извън което ги вредил със собствени апартаменти в столицата. Тъй правят и аяните - хранят в Истанбул свои представители да ходатайстват и раздават рушвети комуто трябва.

През последните две-три десетилетия се изясни, че да бъдеш член на ЦК, е нищо, сравнено с едър функционер из окръзите. Затуй пък, щом някой местен вожд станеше прекалено популярен, награждаваха го с министерско кресло - привикваха го в центъра, за да бъде обезоръжен. Ще рече, център все още имаше.

Той обаче все по-малко понася на аяните, уверени, че държавата сега зависи от тях, които й осигуряват що-годе приходи и държат в покорство раята; техни са органите на реда в провинцията, както и верните ловни дружинки. Централизмът запълва съдържанието си с кьорфишеци (фойерверки, фестивали, асамблеи, конгреси и много още), с разходки из чужди владетелски дворове и акредитиране на посланици. Централизмът се впуска във външни заеми, понеже представителността изисква големи пари, а вътрешните постъпления намаляват,

разходва ги щедро местната власт, пък и производството запада - народът на свой ред е станал безотговорен, лекомислен. Докато аяните са все по-„удулотворени", държавата се превръща в химера. Има я ей така, за външна консумация, но с външен кредит тя още разполага.

Предпоставките за Хаоса са налице: подялба на властта. Нищо чудно, че отделните й части ту влизат в конфликти, ту се съюзяват срещу центъра, а в хода на техните безкрайни машинации натискът върху населението отслабва - големците си имат по-плодоносни занимания. Междувременно набират сила и храброст хранените им хора, доловили, че центърът не крие опасност за тях. Започва зулумът, понеже из провинцията сега има що да бъде ограбено - крупни богатства, натрупани по нечестен път (както Остап Бендер телеграфира на Корейко).

Отведнъж реалността се разкрива с жестока откровеност, щом централната власт бива принудена да признае безсилието си да спре процеса, който е предизвикала. Чуждите кредитори, които дълго не са вярвали на очите си, взимат да им вярват: виждат държава банкрутирала. Те й затварят кранчето и вдигат оправдана аларма. Тук настъпва нещо като ноемврийския пленум, на който аяните яростно се отграничават от султана -те вече могат и без неговото благоволение, без ленивите му, подкупни, бездейни органи. Затуй пък си имат дружини, тъпкани с оръжие.

Там, където то се намира в състоянието на критична маса, по правило започва да гърми. Отначало аяните насочват гърмежите му (защото са си платили на стрелците), но оръжието скоро добива автономия. Чевръсти на стрелба мъже винаги са се нахождали в хубаво количество. (Преди дни научихме, че днес в България регистрираните в 4000 охранителни фирми борци наброявали около 100 000. За да получим представа за истинското им число, би трябвало да умножим по три. Ако усетите, че ви се изправят косите, прекратете аритметическата операция!) Докато охолно издържаш своята дружина, всичко е наред, анархията е латентна. Но това едва ли би могло да трае оттук до пенсия. Я някой аян ще фалира, затуй разпуска момците си, ту друг внезапно ще отпътува при своя капитал, ту трети ще се окаже заклан от съперници. Що да прави тогаз храбрата му дружина, ако не се окаже пазар за храбростта й? Пък и юнаците се множат, привлечени от сладкия живот. Е, без свой аян те се захващат да поминават как да е. (Вероятно ще наблюдаваме на живо този етап, когато утре днешните юнаци бъдат разрегистрирани.)

Това „как да е" - сенчестото битуване на значителен процент физически надарени и духом необременени мъже, отвратени от жалката цена на производителния труд - довежда анархията до кулминацията й. Народът я е означил като кърджалийско време.

То гърми и гори къде паднало, защото завихрянето е пълно. Нима не забелязваме една от ярките му черти: пожара? Нещо твърде често изгаря основно. Следствието по правило установява късо съединение - истина е. Но става дума за социално късо съединение - тук-там на част от социума избиват бушоните. Липса на проницателност би било да смятаме, че кърджалийството, бидейки стихийно, не понася никому - напротив. То отърва преди всичко на властта. „Поданиците сами са си виновни", бърза да обяви тя, умива ръце и туйто. Разбогателите аяни го подклаждат, докато заметат следите на голямото разграбване; крадат, крадат,

накрая и подпалят. Населението, зашеметено от страхове пред насилници, е готово да признае за господар кого да е от тях, че дано бъде отървано от останалите с негова помощ. А самите волни дружини самодейно се формират, префасонират и организират, като демократично си избират и главатар, отличил се по ярост и сръчност.

През етапа на Великия хаос си патят единствено онези, дето са рая, та държат да произвеждат нещичко, за да оцелеят. Скоро обаче се изяснява, че място и условия за мирен труд няма, ама хич. Ходът на нещата указва на производителя едничък изход: да грабне оръжие и лично се включи в Хаоса. (При съвременна обстановка под оръжие следва да разбираме и икономическите средства да вършиш жив грабеж над беззащитни.)

А за оногова, който няма ни дързост, ни умение да се впусне във всепотапящото завихряне, анархията носи известна утеха, иначе казано - злорадство: само по такова време Малкият човек става зрител на „гражданское позорище" според Софроний, което в новобългарски превод означава „обществен театър". Нека не упрекваме времето си! Честно погледнато, възмездени сме за пороя несгоди от един голям-голям спектакъл, който пада веднъж на няколко поколения.

Доста произволно дадена насока в драматургията е определена като театър на абсурда - в него не виждаме съчинени изненади. Абсурдът е рожден баща на човешкото битие, но намира най-вкусното си препитание при Хаос, тогаз доказва на какво е способен. Ето два-три примера за цветущото му благополучие, черпени, разбира се, из кърджалийските години:

„Нашият отговор до аяна на Нова Загора и до жителите й, чиито пожелания за изобилие ни бяха предадени, а на писмото им във вид на запитване обявяваме следното: за да не претърпи никакви вреди и загуби казата ви, вие утре ще ни изпратите пет ямурлука, пет товарни животни, 200 кесии тютюн, 200 оки кафе и 20 кесии (по 20 000) акчета точно. От нас няма да имате тогава никакви щети. Ще останем една нощ на гости в казата ви, после ще отидем в друга. Веднага да дойдат няколко старци и да уредят тази работа! Ако пренебрегнете писмото ни, кой ден да бъде битката? Добре си опичайте ума, сетне не ще приемем молбите ви! Да знаете, че е истина!".

Абсурд, а? Посред султановата държава 9 кърджалийски главатари отправят ултиматум до управителя и населението на област, дето от дълго не е плащала на хазната ни грош; искат им сериозна сума. Кърджалиите не пожелават ни хляб, ни месо - имат си доволно. Налитат на вносна стока: тютюн, кафе. И возила за своята плячка. Също - допълнение към тоалета. Ще поясним, че горният автентичен документ не е уникат, а циркулярно писмо, подпечатано от главатарите и отправяно до властта по местата, където веселата дружина гостувала.

Защо ни се налагаше да въвеждаме в езика си чуждицата рекет? Че имали сме си родни рекетьори още преди двеста години. Към техните станове се присламчват трудещите се доскоро, разсъждавайки така: по-добре да бъдеш обирник, отколкото обран. Ядро на рекета обаче си остават офицери и дезертьори от армията, бостанджии (полицаи). Тук-таме - по някой християнски поп. Гяур-имам, да речем, човек учен.

За да си нямат досадни разправии с държавните органи, главатарите просто им отделят част от добива си. Установява се негласен ценоразпис, съгласно който най-дебел подкуп взима любовникът на султанката-майка, по-слаб - кубе-везирите (министерският съвет), генералитетът от жандармерия и полиция ги следва. Съвсем естествено пропадат всички наказателни акции, които султанът изпраща срещу кърджалийските обединения, вече по-многочислени от неговите бойни сили, защото тези сили предпочитат кърджалийска битност. Пропадат и всички съдебни дела срещу по чудо заловени главатари. (Туй не ви ли напомня умората да очакваме присъди над пладнешки убийци и рецидивисти в обира? Днес умората премина в разбиране - разбрахме защо.)

Още уж абсурди: при най-интензивното завихряне на анархията султанът предприема политически мерки, с които налива масло в огъня. Той свиква официално преуспелите аяни и главатари в Одрин, за да им раздаде придворни санове. Дали се надява, че по такъв кьопав начин ще ги съблазни да се разхождат из градините на двореца му срещу една заплата? Няма що, те дори не си закичват върху чалмата или калпака високите титли, ами развеселени допълнително се завръщат всред дружините си; при Хаоса важат брой на цевите и на парите, не разни степени и звания.

Централизмът получава як шамар от страна на многовластието, затуй измисля нов хитър политически ход: амнистира всички размирници, ако мирясат. Този дивен номер се повтаря след всеки провалил се поход срещу анархията. Ни походи, ни амнистии не ловят място - Хаосът тържествува и сякаш никой няма нищо против. Житейската, а не нормативната логика се избистря през кърджалийско време. Днес се е награбил един, утре ще му смъкнеш главата и ставаш на свой ред богат. След месец някой ще ти види сметката, та златото минава от ръка в ръка. Но нали пък във всяка тъй съблазнителна перспектива поредният се надява да бъде последен? Притежател, искам да кажа. Разбойници, хаирсъзи, гадове и що не ги нарича властта. Преди да преуспеят, подразбира се. Не след дълго обаче те се вписват реално в живота на земята ни като нейни господари, с които султанът воюва или преговаря.

Нова политическа концепция на центъра: подир четиристотингодишна забрана християните да притежават, камо ли да употребяват оръжие султанът не само им го разрешава, но и препоръчва, направо ги моли: въоръжавайте се, бийте Хаоса, спасете своите градове и села! Да му се чудиш на ума. Дали наистина си е въобразявал, че веднъж всеоръжно, населението ще стреля по Хаоса вместо по Реда? Междувременно някои паши отцепни-ци, добили самовластие над огромни области, като например Пазвантоглу от Видин, със свои пари (от спестени закуски пак) раздават бадява на българите пушки и пищови. Не за да въдворяват ред, а за да го досъсипват.

Да ви напомня нещо такава странна практика? Ами да. Преди седмица не отцепник, а министърът на вътрешните работи (които работи допреди пет години тикваха в затвора български гражданин, наклеветен, че криел кремъклийката на дядо си) ни призова от синия екран да сме се сдобиели с огнестрелност и да браним честта, имота си. На министъра, както на султан Селим III, не дойде наум, че тогава, също и сега, населението едва ли ще чака милостиво решение, за да вземе мерки. Те винаги означават калашник или „Смит и Уесън" - пушкала не по джоба

на гражданина. Но научаваме как майки с десетгодишни деца прилежно посещават курсове по бойни изкуства; виждаме по три умни ключалки на вратите на едностайни жилища; чуваме ден и нощ сирените на ръждясали коли. А всеки български дом - след Лукановата зима - би могъл да устои на половингодишна обсада, тъпкан с буркани, макарони и боб. За мерки от такъв род не трябват фермани свише - никой султан не би ме уверил, че нему моят живот е по-мил, отколкото на мене си.

Тъй изглежда днес всекидневието на софиянеца, дето се вози, без да дупчи билет в трамвая; тъй е било и през кърджалийско. Щом държавата вдига ръце от населението, то ще вземе в свои ръце грижата за дома и децата си. Донякъде ни успокоява логиката, че такива като нас (80 и нещо процента от списъчния състав на българските поданици) кърджалията няма за какво да утрепе, те са си утрепани. Дано да не се лъжем, защото случайността е форма на съществуване на закономерността - нали така беше според Учението?

За жителите на села и паланки нека не се тревожим. Те всякога са се оправяли по-сполучливо от жалкия софиянец, понеже имат рода, сватове, земляци. За тяхната подобрена сигурност свидетелстваше кратко съобщение, на което едва ли сте обърнали внимание, а то ме вдъхнови да напиша настоящото, възкликвайки радостно: настъпва предпоследната фаза на кърджалийско време! Аналогията наистина е чудесна.

Някакви професионални разбойници, сбирани из цялата ни китна родина, харесали си забравено от Бога манастирче в Лехчево, Монтанска каза. Уловили те игумена (брат на едного от тях, забележете!), обръснали му брада и коса, заключили го в мазето, надявам се да са го хранели все пак. А дружината, след като разпродала икони и църковна утвар (днес те имат цена), подхванала околността по чертежа отпреди двеста години, приложен спрямо Нова Загора и цяла България: дете у майка проплакало. Окрилен от лесни сполуки, главатарят се запилял из българския Югозапад. Област, твърде подходяща за спазване на югоембаргото. А там някой го съсякъл, защото главатари дал Бог. Дружината му се разпасала до сетна крайност. Тогаз й излезли насреща здрави народни сили, оправили сметката на двама-трима юнаци, останалите опразнили манастира. Толкоз. Местната полиция в отговор на призива на своя ексминистър току-що рапортува, че населението от Монтанско е задоволително въоръжено.

Примерният случай с Лехчево, че и немалко други - нападения на уседнало население над ромски свърталища, трупове на видни главатари от опасния подземен свят - свидетелстват, че кърджалийското време е в своя апогей, че предстои финалният му етап.

Противно на разпространения страх, дето утре всинца ще бъдем изклани, размирната материя междувременно се е сбила, невидимо е изкристализирала нова обществена структура. За нейното завършване ще се потруди цялото общество, представено от вече нови слоеве с ново мислене и реакции.

Изключителна черта от характеристиката на кърджалийско време е това, че то размества не само социалните, но дори етническите общности -никога до и след него българи и турци в Румелия не са се оказвали тъй единодушни, единни в действията си. Дали в подкрепа на легитимната власт или като резерв на самовластието, двата етноса се изравняват по настроения и въжделения. Гяури и

правоверни сега няма, има просто хора за и против, хора със собствен избор, които са осъзнали общността на интересите си и се кооперират, за да ги осъществят. Въпрос на витален избор! - трябва да го запомним. Понеже и днес вече се дочува: че какво като е турчин? Много важно бе, бил циганин! Доказателство за избледняването на столетни предразсъдъци. При всяко завихряне те са се стопявали; на преден план изстъпва реалната необходимост. Напусто остават опитите да бъде противопоставено гражданството по стародавен етнически признак - при животоспасяване такъв признак не работи.

През последния етап на анархията на населението стига до гуша. Едни, насила парясали селата си, за да търсят опора в града, иззиждат около него яки дувари или честокол. Градският народ от разна вяра и език има що да брани; нощем той се превръща във войска, която отбива всякакви дружини, че ги и гони преко кръа. Много ербап срещу силите на държавния ред, кърджалиите са безпомощни против самоорганизирали се граждани. Онези пък българи и турци, които от алчност или отчаяние са се влели в размириците, се награбват до сито; протекло е, с други думи, първоначалното натрупване на капитала за тях. Колкото до аяните, натрупали най-много, те закономерно сякаш се взаимно избиват - конкуренция, няма що. Печели в крайна сметка средната класа: кърджалиите.

Ала защо ти е злато, то се не яде, пък и лихвеният процент винаги е изглеждал незначителен за лихварите. Със злато може да си купиш обаче стадо, дюкяни, стока, да създадеш манифактура. Така довчерашният главорез възжелава мир, ред и сигурност, за да олихви високо чрез производство краденото. С такава цел той почва да треби по-вироглавите свои довчерашни събратя. Погнати от две страни, те безславно се попиляват.

Финикийското откритие - парите - е най-същественото след огъня. Парите изработват закономерности, структурират човешкото множество. През кърджалийско протича тяхното преразпределение, струпването им вече не у тъпи феодали, ами у делови мъже. Като пример: един от най-умните ни възрожденци с гордост пише за дядо си Либен: „На младини той ходил с кърджалиите". Тъй става тя - капиталът, дори разбойнишкият, те принуждава да го завъртиш в търговия или производство. Вече надвил харча си, кърджалийският внук ще пише народополезни книги. Да не си мислите, че второ и трето поколение от юнаците в манастирчето край Лехчево ще бъдат бодигардове? Ами. Те ще са учили в Оксфорд и ще пият из виенските шантани. Като сина на най-прокопсалия размирник - Осман Пазвантоглу, - който нивга не се е прибирал във Видин от въпросните шантани. (То и днес синове, дъщери на тези, дето присвоиха пенсионния ни фонд, че и всичко останало, не се прибират в нашата буренясала родина.)

Ще попитате с право защо ви занимах с исторически паралели, които не греят никого. Ще ви отговоря: защото ни греят. Ако онова, което се е случило с нас точно преди двеста години, съответства по съдържание и етапи на случващото се днес, то неминуемо следва, че и резултатите от него трябва да бъдат аналогични. Историографията е единодушна по въпроса, че трийсетгодишният Хаос е причинил най-страшното разорение на България от падането й насам. Вярно. Но какво настъпва, щом Хаосът премине в нова структура? Побългаряват се българските градове, образува се българската буржоазия, разрастват се по производство и специализация занаятите. В земеделието - уедрено - навлизат индустриални

култури: царевица, тютюн, афион, памук, та чак картофът. Интензифицира се животновъдството и добиват невероятен размер произхождащите от него производства: масло, кашкавал, пастърма, кожи, вълна, гайтан, текстил - домашен и дори фабричен. Вътре в две години от въвеждането на бубата у нас българската коприна захранва манифактурите на Италия и Франция. Българите излизат начело в Османската империя, впускат се в просветна, а скоро и в политическа борба за самостойност. Как така! Къде е причината за онзи чудодеен скок? Причина е българинът. По-точно: промяната, настъпила у всекиго българина, преживял кърджалийско време. Човек, който е избирал, губил, рискувал, стрелял и носил рани, преборил се и с Реда, и с Хаоса - за такъв човек страшно вече няма. Той е свободен въпреки султани и фанариоти, въпреки Европа.

Ако пресметнем, между Софроний - типична рожба на Хаоса, и Каравелов - кърджалийския внук, изминава половин столетие. Ала това са петдесет години на безсънна предприемчивост, на страстна осведоменост, на неистово работно и умствено напрежение. Там е разковничето, мили хора. А не - да стенем всеки понеделник пред свежите етикети върху сирене и свинско. Кой каквото ще да ни обещава, ние пържоли скоро няма да ядем. По-добре ги забравете. Знаете ли що е говорила майката на двама бронзови мъже, седнали тежко пред дверите на Софийския университет? „Маслинка се не яде, сине. Маслинка се ближе". Затуй пък банкерите Христо и Евлоги Георгиеви отсетне подарили на народа си цяло висше училище, че и землището между Народното събрание и Канала, което бързо било разграбено от пъргави чиновници. (Все - чиновници!) А братята дори не кръстили Университета на свое име, уважили светеца.

Бидейки твърдоглаво безпартийна, ще си позволя все пак предизборна агитация: разсъдете какво е представлявал българинът до и след кърджалийско време! Каква огромна роля е изиграл за неговото развитие Хаосът. Всеки е излязъл из пъклото на анархията по-умен, по-активен, по-просветен, докато преди нея поне десет поколения българи просто са слизали, слизали, слизали все по-ниско. Снишавали са се, както ни препоръчваше другарят Живков. Е, не ни ли стигна снишаването? Докога едни политици ще ни препоръчват западен модел, а други - източен. Модел ние си имаме собствен, той неведнъж ни е оправял.

Дерзайте, остава ни последният етап от Хаоса. Онези, на които той дотук понасяше, скоро сами ще се запретнат да му видят сметката; след кърджалийско време из земята ни не е артисал ни аянин, ни главатар. И съвсем никакъв централизъм.

Дръжте се, малко остана! Още малко - и ще си гледаме работата, нали сме производители.

В. „Литературен форум", 9-15 ноември 1994 г.
Сп. „Факел", кн.1, 2009 г.

POST SCRIPTUM

(на латински, а според българската традиция от XIV-XIX век -„приписка" от името на кописта под нечие чуждо богослужебно произведение или върху маргината му)

Двайсет, че и повече години по-късно се чудя как съм нарушила едно правило, пазещо от съблазън: да не изказвам, камо ли да обнародвам прогнози, почиващи върху исторически аналогии; несериозно е, дори нагло.

Само донякъде би ме оправдала датата на горната публикация: ноември 1994-а. Пред прага на петата поредна полугладна зима и обективно предвидимите, но субективно непредвидени от популацията трудности, недоимък и най-вече страхове: що още ни очаква, дали изобщо за нас изход има? С една дума, много ниска точка в състоянието на духовете при нулев обществен опит как се изплува от непонятно нам завихряне подир полувековен плътен застой.

Освен оправдание, намерих си и професионален стимул за прогноза - наскоро бях защитила т.нар. „голям докторат" на тема „Кърджалийско време", което време е било споменавано в общите курсове и учебници по родна история с единствена конотация: „Новото разорение на България". След като му се вглеждах въз основа на стотици подробни османски документи, избистри се многоизмерна картина на Хаоса, а сетне и на етапите му:

1) Както всяка презряла империя Османската, привързана о идеологията на централизма, все по-слабо успява да го осъществи. Причини: финансови, разбира се, понеже платената армия всъщност оголва хазната, но не й се бие. Тя предпочита да служи на провинциални големци, които я употребяват според интересите си.

2) Султанът усеща накъде отива държавата му и се залавя за „реформи". А най-опасно е, когато обявяваш такива без всякаква научна представа що са те и накъде ще те тласнат. В резултат: властта остава и без войска, и без пари.

3) Разнородното население на Империята бързо долавя безсилието на управниците си и поема да живее както може. Създава се многопосочно раздвижване, сетне хаотично размирие, израстват главатари на малки, но и големи съединения. Те гравитират около самозвани провинциални първенци, които се впускат в локални битки помежду си. Доколкото все още има мирно население, то произвежда, но не вижда бял ден. Най-сетне султанът не само разрешава на раята оръжие, но й го изпраща даром. Ясно е обаче, че вече и българи, и турци ще го употребят както им понася. Румелия се превръща в безбрежно бойно поле. Хаосът триумфира.

4) Но в хаос се не живее, а по-скоро мре. За да спаси децата си, раята напуска селата и се скупчва в градовете, които се побългаряват. Там народът изгражда самоделни укрепления, организира своя стража и все по-умело воюва срещу кърджалийски налети. По-големите центрове заплащат професионална охрана. А от златна Румелия султанът вече не получава ни грош.

5) Отделни разбогатели от обир или убийства на съперници провинциални аяни чрез умна демагогия, дори чрез „редовни" избори влизат в съгласие с местните жители от всички народности, като последователно ги бранят от произвола на все по-активни кърджалии или от наемниците на съседни аяни. Под специално по-благоприятен режим заживяват жителите върху владенията на паши, отцепили се

от централната власт през размирието, или върху частните вече земи на едри аяни. Така издъно се променя Редът след края на трийсетгодишната вътрешна война в историята ни под Турско. Но и Османската империя никога не е станала каквато е била преди кърджалийско време.
6) Противно на разпространеното убеждение, че по-тежък за нас период от кърджалийския е нямало, би следвало да го оценим по последиците му:

а) Побългаряване на градовете и рязкото им разрастване.
б) Създаването на Българската земска войска в подкрепа на Русия против Портата в кампанията 1806-1812 година.
в) Политическата акция на Иван Замбин и Софроний Врачански до Санкт Петербург.
г) И в крайна сметка: резкият старт на Българското възраждане като израз на порасналото самочувствие и самосъзнание на българите.

*** * ***
Ще кажете ли след горната приписка от 2009 година, че нямало „аналогичен случай в наше село" съгласно един стар виц? Има, има и още как! Това обаче не е достатъчно като за прогноза. Нали нейно основно задължение е да посочи срока си. Пък в нашия актуален случай подир две десетилетия в коя фаза на размирието сме се озовали?

Мене ако питате: в аянския. Нали и бившите главатари вече са добре облечени бизнесмени с джипове, охрана, сараи и много хектари чифлици. От което следва индекс 7): трябва да се готвим и за духовно Възраждане.

март 2009